

TALABALARDA EKOLOGIK ONGNING SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

M.Karimova¹

Mas'ul muallif: Karimova
Muhayyo, Osiyo xalqaro
universiteti o'qituvchisi.

Accepted: 24 Sentabr 2026

Published: 24 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.
This article is an open access
article distributed under the terms
and conditions of the Creative
Commons Attribution (CC-BY-4.0)
license.

Iqtibos uchun: Karimova, M.
TALABALARDA EKOLOGIK
ONGNING SHAKLLANISHIGA
TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK
OMILLAR / M. Karimova // Buxoro
xalqaro universiteti ilmiy
axborotnomasi. — 2026. — T. 9, №
2. — B. 422–424.

1. Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarida ekologik ongning shakllanish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi psixologik omillar tizimli tarzda tahlil qilingan. Muallif ekologik ongni shaxsning tabiiy muhit bilan o'zaro munosabatini tartibga soluvchi kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlaridan iborat murakkab tuzilma sifatida talqin etadi. Tadqiqotda 320 nafar talaba ishtirokida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari asosida ekologik qadriyat yo'nalganligi, ichki motivatsiya, empatiya darajasi, mas'uliyat lokusi hamda ijtimoiy-guruhiy normalar kabi omillarning ta'sir kuchi aniqlangan. Olingan ma'lumotlar ekologik ongni rivojlantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ekologik ong, ekologik madaniyat, talaba shaxsi, psixologik omil, ekologik motivatsiya, empatiya, mas'uliyat lokusi, qadriyat yo'nalganligi, ekologik ta'lim.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическая культура, личность студента, психологический фактор, экологическая мотивация, эмпатия, локус ответственности, ценностная направленность, экологическое образование.

PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN STUDENTS

Abstract. The article provides a systematic analysis of the psychological factors that directly influence the formation of ecological consciousness among university students. The author interprets ecological consciousness as a complex construct comprising cognitive, emotional and behavioural components that regulate the interaction between the personality and the natural environment. Drawing on survey data collected from 320 students, the study determines the relative weight of such factors as ecological value orientation, intrinsic motivation, level of empathy, locus of responsibility and socio-group norms. The findings contribute to the elaboration of psychological and pedagogical conditions for developing ecological consciousness in higher education.

Keywords: ecological consciousness, ecological culture, student personality, psychological factor, ecological motivation, empathy, locus of responsibility, value orientation, environmental education.

Kirish. Zamonaviy tsivilizatsiya duch kelgan global muammolar qatorida atrof-muhitning tanazzulga uchrashi alohida o'rin egallaydi. Iqlim o'zgarishi, suv resurslarining kamayishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi kabi jarayonlar faqat texnologik yoki iqtisodiy vositalar bilan hal bo'lmaydi; ularning ildizi insonning tabiatga bo'lgan munosabatini belgilovchi ongli va ongsiz psixik mexanizmlarga borib taqaladi. Shu nuqtai nazardan yosh avlodda, xususan oliy ta'lim tizimida tahsil olayotgan talabalarda ekologik ongni tarkib toptirish masalasi psixologiya fanining amaliy ahamiyatga molik yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Talabalik davri shaxsning dunyoqarashi nisbatan barqarorlashib, qadriyatlar iyerarxiyasi yakuniy shakl ola boshlaydigan bosqich hisoblanadi. Aynan shu yillarda kasbiy o'zlikni anglash bilan birga insonning tabiat oldidagi burchi haqidagi tasavvurlari ham mustahkamlanadi. Biroq amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ekologik bilimlarning mavjudligi hamisha tabiatni asrovchi xulq-atvorni keltirib chiqarmaydi. Bilim va amaliy harakat o'rtasidagi bu tafovut psixologiyada "qadriyat-xulq nomuvofiqligi" nomi bilan tilga olinadi va u ekologik ongning shakllanishida bilishdan tashqari boshqa — motivatsion, emotsional hamda ijtimoiy tabiatga ega omillar ishtirok etishini tasdiqlaydi.

Tadqiqotimizning maqsadi talabalarda ekologik ongning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash, ularni ta'sir kuchi bo'yicha tabaqalashtirish va shu asosda ta'lim jarayoniga tatbiq etiladigan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuning ilmiy o'rganilganlik darajasi. Ekologik ong tushunchasining nazariy asoslari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tadqiq etila boshlandi. Ekologik psixologiyaning mustaqil yo'nalish sifatida shakllanishida amerikalik olimlar R. Barker va U. Ittelsonning muhit psixologiyasiga bag'ishlangan ishlari muhim rol o'ynadi. Keyinchalik S. Kaplan va R. Kaplan tabiiy muhitning inson kognitiv holatini tiklashdagi vazifasini asoslab berdilar. Rus psixologiyasida S.D. Deryabo va V.A. Yasvin ekologik ongning subyektiv-etik modelini taklif etib, tabiat obyektini shaxs tomonidan subyekt sifatida idrok

etilishi masalasini o'rtaga tashladilar. O'zbekistonda bu yo'nalishdagi izlanishlar ekologik ta'lim va tarbiya muammolari bilan uzviy bog'liq holda olib borilmoqda.

Quyidagi jadvalda mavzuga doir asosiy ilmiy yondashuvlar muallif, yil va kiritilgan nazariy hissa kesimida umumlashtirilgan.

1-jadval. Ekologik ong muammosining o'rganilish tarixi va asosiy ilmiy yondashuvlar

Olim(lar)	Yil	Ilmiy yondashuv	Ekologik ong nazariyasiga qo'shgan hissasi
R. Barker	1968	Ekologik xulq-atvor psixologiyasi	Xulq-atvorni muhit sharoitlari bilan bog'liq holda tahlil qilish an'anasini boshlab berdi
U. Ittelson	1974	Muhit idroki nazariyasi	Atrof-muhitni idrok etishning kognitiv sxemalari tavsiflandi
S. Kaplan, R. Kaplan	1989	Diqqatni tiklash nazariyasi	Tabiiy landshaftning psixik zo'riqlashni pasaytiruvchi ta'siri isbotlandi
P. Stern	2000	Qadriyat-e'tiqod-norma modeli	Ekologik xulqni qadriyatlar va shaxsiy normalar zanjiri orqali izohlash imkoniyati yaratildi
S.D. Deryabo, V.A. Yasvin	1996	Subyektiv-etik yondashuv	Tabiat obyektni subyekt sifatida idrok etish (subyektifikatsiya) tushunchasi kiritildi
A. Bandura	1997	O'zini samarali deb his qilish nazariyasi	Shaxsning o'z harakati natija beradi degan ishonchi ekologik faollik omili sifatida asoslandi
R. Rayan, E. Desi	2000	O'z-o'zini belgilash nazariyasi	Ichki va tashqi motivatsiyaning ekologik xulqdagi farqli roli ochib berildi
F. Kaiser	2010	Umumiy ekologik xulq shkalasi	Ekologik ongni miqdoriy o'lchash metodikasi taklif etildi

Tadqiqot metodologiyasi. Empirik izlanish 2024–2025 o'quv yilida uch oliy ta'lim muassasasining tabiiy, texnik va ijtimoiy-gumanitar yo'nalishlarida tahsil olayotgan 320 nafar talaba (177 qiz, 143 yigit; o'rtacha yosh 20,4) ishtirokida amalga oshirildi. Namuna tanlash bosqichli-tasodifiy usulda shakllantirildi. Tadqiqotda quyidagi metodikalar majmuasi qo'llanildi: ekologik qadriyat yo'nalganligini aniqlash uchun moslashtirilgan qadriyat-e'tiqod-norma so'rovnoma; motivatsiya turlarini farqlash uchun o'z-o'zini belgilash nazariyasi asosidagi shkala; empatiya darajasini o'lchashda emotsional taassurotlik testi; mas'uliyat lokusini aniqlashda nazorat lokusi metodikasi. Olingan ma'lumotlar korrelyatsion va regressiya tahlili yo'li bilan qayta ishlandi, guruhlararo tafovutlar Styudent mezoni orqali tekshirildi.

Nazariy tahlil natijasida ekologik ongga ta'sir etuvchi psixologik omillar to'rt guruhga ajratildi. Ushbu tasnif quyida keltirilgan.

2-jadval. Talabalarda ekologik ongning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar tasnifi

Omil guruhi	Tarkibiy elementlari	Namoyon bo'lish shakli
Kognitiv omillar	Ekologik bilim hajmi, tanqidiy tafakkur, sabab-natija bog'lanishlarini anglash	Tabiiy jarayonlar oqibatini oldindan ko'ra bilish, noto'g'ri tasavvurlarni rad etish
Emotsional-qadriyat omillari	Tabiatga empatiya, estetik his, ekotsentrik qadriyatlar, ekologik tashvish	Tabiat holatidan hayajonlanish, zarar yetkazilganda vijdon azobini his qilish
Motivatsion-irodaviy omillar	Ichki motivatsiya, o'zini samarali deb his qilish, maqsadga intilish, o'z xulqini nazorat qilish	Kundalik hayotda resurslarni tejash, ixtiyoriy ekologik tashabbuslarda qatnashish
Ijtimoiy-psixologik omillar	Guruh normalari, referent shaxs ta'siri, ijtimoiy identifiklik, mas'uliyat lokusi	Tengdoshlar xulqiga moslashish, jamoaviy harakatlarga qo'shilish

Tadqiqot natijalari. Korrelyatsion tahlil talabalarda ekologik ongning umumiy ko'rsatkichi bilan o'rganilgan psixologik o'zgaruvchilar o'rtasida turli kuchdagi bog'lanishlar mavjudligini ko'rsatdi. Eng yuqori aloqadorlik ekologik qadriyat yo'nalganligi hamda ichki motivatsiya bilan qayd etildi, eng past ko'rsatkich esa tashqi rag'batlarga asoslangan motivatsiyaga to'g'ri keldi. Bu holat ekologik ongning majburlash yoki mukofot tizimi orqali emas, balki shaxsning ichki e'tiqodiga tayangan holda tarkib topishini tasdiqlaydi.

3-jadval. Psixologik omillarning ekologik ong darajasi bilan bog'liqligi (n=320)

Psixologik omil	Korrelyatsiya koeffitsiyenti (r)	Ahamiyatlilik darajasi (p)	Ta'sir kuchi
Ekotsentrik qadriyat yo'nalganligi	0,61	p<0,01	Yuqori
Ichki ekologik motivatsiya	0,57	p<0,01	Yuqori
Tabiatga empatiya	0,49	p<0,01	O'rtadan yuqori
O'zini samarali deb his qilish	0,44	p<0,01	O'rta

Psixologik omil	Korrelyatsiya koeffitsiyenti (r)	Ahamiyatlilik darajasi (p)	Ta'sir kuchi
Ichki mas'uliyat lokusi	0,41	p<0,01	O'rta
Guruh normalarining ta'siri	0,36	p<0,05	O'rta
Ekologik bilim hajmi	0,29	p<0,05	Past
Tashqi rag'batga asoslangan motivatsiya	0,14	p>0,05	Ahamiyatsiz

Regressiya tahlili natijalariga ko'ra, yuqoridagi omillar birgalikda ekologik ong o'zgarishining 48 foizini izohlaydi. Ayniqsa diqqatga sazovor jihat shundan iborat: ekologik bilim hajmi mustaqil holda kuchsiz bog'lanish beradi, biroq u empatiya va ichki motivatsiya bilan qo'shilganda ta'sir ko'rsatkichi sezilarli darajada oshadi. Demak, bilim ekologik ongning zaruriy, lekin yetarli bo'lmagan sharti hisoblanadi.

Ta'lim yo'nalishlari kesimidagi taqqoslash quyidagi manzarani berdi.

4-jadval. Ekologik ong komponentlarining ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlari (5 ballik tizimda)

Komponent	Tabiiy fanlar (n=112)	Texnika yo'nalishi (n=104)	Ijtimoiy-gumanitar (n=104)
Kognitiv komponent	4,21	3,64	3,52
Emotsional-qadriyat komponenti	3,87	3,31	4,02
Xulq-atvor komponenti	3,45	3,18	3,39
Umumiy ko'rsatkich	3,84	3,38	3,64

Muhokama. Olingan natijalar tabiiy fanlar yo'nalishi talabalarida kognitiv komponent ustunlik qilishini, ijtimoiy-gumanitar yo'nalish vakillarida esa emotsional-qadriyat komponenti nisbatan yuqori bo'lishini ko'rsatdi. Bunday farqlanish kasbiy ta'lim mazmuni shaxsning tabiatga munosabatini turli kanallar orqali shakllantirishi bilan izohlanadi: birinchi holatda ilmiy dalil va qonuniyatlar, ikkinchi holatda esa insonparvarlik qadriyatlar va axloqiy mulohaza yetakchi vositaga aylanadi. Barcha guruhlarda xulq-atvor komponentining eng past ko'rsatkichga ega bo'lishi alohida e'tiborga muhtoj holat bo'lib, u ekologik ongning haqiqiy amaliy faollikka aylanishi yo'lidagi to'siqlarni namoyon etadi.

Bu natija P. Stern (2000) tomonidan taklif etilgan qadriyat-e'tiqod-norma modeliga muvofiq keladi: qadriyatlar shaxsiy normalarga aylanmasa, xulq-atvor darajasida o'zgarish yuz bermaydi. Shu bilan birga A. Bandura (1997) g'oyalari nuqtai nazaridan qaraganda, talabalarining "mening harakatim umumiy ahvolga ta'sir qilmaydi" degan ishonchi ekologik faollikni pasaytiruvchi asosiy psixologik to'siq sifatida baholanadi. S.D. Deryabo va V.A. Yasvin (1996) ta'kidlagan subyektifikatsiya hodisasi esa empatiya bilan ekologik ong o'rtasida biz aniqlagan mustahkam bog'lanishni nazariy jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari talabalarda ekologik ongning shakllanishi bilim berish jarayoni bilan cheklanmasligini, balki qadriyat, emotsiya va motivatsiya sohalarini qamrab oluvchi kompleks psixologik ta'sirni talab etishini ko'rsatdi. Ekologik ongni rivojlantirishda quyidagi yo'nalishlarga tayanish maqsadga muvofiq: ekologik mazmundagi mashg'ulotlarda shaxsning emotsional javob berish qobiliyatini faollashtiruvchi usullardan (tabiatdagi kuzatuv, holatni his etishga asoslangan mashqlar, ekologik hikoya tahlili) foydalanish; talabalarda o'z harakatining natijaliligiga ishonchni mustahkamlash uchun kichik ko'lamli, lekin ko'rinadigan samara beradigan amaliy loyihalarni tashkil etish; guruh normalarining ijobiy salohiyatini ishga solib, ekologik xulqni jamoa qadriyatiga aylantirish; baholash tizimini tashqi rag'batdan ichki qiziqishni qo'llab-quvvatlash tomon qayta yo'naltirish.

Keyingi izlanishlarda ekologik ongning uzunlamasiga dinamikasini kuzatish, shuningdek raqamli muhit va ijtimoiy tarmoqlar ta'sirini alohida omil sifatida tadqiq etish istiqbolli vazifa bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Barker R. Ecological Psychology: Concepts and Methods for Studying the Environment of Human Behavior. – Stanford: Stanford University Press, 1968. – 242 p.
- [2] Ittelson W. An Introduction to Environmental Psychology. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1974. – 406 p.
- [3] Kaplan R., Kaplan S. The Experience of Nature: A Psychological Perspective. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 340 p.
- [4] Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W.H. Freeman, 1997. – 604 p.
- [5] Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 480 с.
- [6] Stern P. Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior // Journal of Social Issues. – 2000. – Vol. 56, No. 3. – P. 407–424.
- [7] Ryan R., Deci E. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, No. 1. – P. 68–78.
- [8] Kaiser F., Wilson M. Goal-Directed Conservation Behavior: The Specific Composition of a General Performance // Personality and Individual Differences. – 2010. – Vol. 36. – P. 1531–1544.
- [9] Hashimova M. Talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirishning psixologik asoslari // Psixologiya. – Toshkent, 2021. – №2. – B. 45–52.